

KOMMUNAL MAISHIY CHIQINDILARNI SARALASHDA XULQ-ATVORNI
O'ZGARTIRISH NAZARIYALARINI QO'LLASH.

Karimova Qizlarxon Jabberganovna

Magistr “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti”
Milliy tadqiqot universiteti

Kirish

Atrof-muhit muhofazasi global dolzarb masalaga aylanib borayotgan bir paytda, kommunal maishiy chiqindilar (KMCh) bilan bog'liq muammolarni hal qilishda aholining faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Chiqindilarni saralash faqat texnik yoki institutsional yondashuvlar bilan emas, balki inson xulq-atvorini chuqur tushunish va boshqarish orqali ham muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. Bu borada psixologik nazariyalar – xususan, rejalashtirilgan xatti-harakat nazariyasi, o'zgarish bosqichlari modeli va ijtimoiy kognitiv nazariya – asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

1. Rejalashtirilgan xatti-harakat nazariyasi (*Theory of Planned Behavior – TPB*). Ajzen (1991) tomonidan ishlab chiqilgan TPB modeliga ko'ra, insonlarning muayyan harakatni bajarish niyati quyidagi uchta asosiy omilga bog'liq:

Shaxsiy qarashlar (attitudes) – chiqindilarni saralash foydali deb hisoblanadimi?

Subyektiv norma (subjective norms) – ijtimoiy bosim yoki atrofdagilarning fikri qanday?

Nazorat hissi (perceived behavioral control) – odam bu ishni qila olishiga ishonadimi?

Chiqindilarni saralashga oid kompaniyalar bu omillarni hisobga olib ishlab chiqilsa, ularning samaradorligi yuqori bo'ladi.[1]

2. O'zgarish bosqichlari modeli (*Transtheoretical Model*)

Prochaska va DiClemente (1983) tomonidan ishlab chiqilgan modelga ko'ra, insonlar xatti-harakatni o'zgartirishda besh bosqichdan o'tadi:

Precontemplation – muammoni tan olmaydi,

Contemplation – muammoni tan oladi, ammo harakat qilmaydi,

Preparation – harakat qilishga tayyor,

Action – yangi xatti-harakatni boshlaydi,

Maintenance – barqaror tarzda davom ettiradi.

Chiqindilarni saralash borasida bu bosqichlarga mos ravishda aralashuv choralari ishlab chiqilishi zarur.[2]

3. Ijtimoiy kognitiv nazariya (*Social Cognitive Theory*)

Bandura (1986) tomonidan ilgari surilgan bu nazariyaga ko'ra, inson xulq-atvori uch asosiy omilning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi:

Shaxsiy omillar (bilim, motivatsiya, self-efficacy),

Xulq-atvor (oldingi tajriba va odatlar),

Atrof-muhit omillari (ijtimoiy o'rnak, tashqi sharoitlar).

Misol uchun, boshqa fuqarolar chiqindilarni ajratib tashlayotganini ko'rgan odamda o'xshash harakat qilish ehtimoli ortadi.[3,6]

4. Siyosiy va institutsional asos

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **PQ–178-sonli qarori (2023-yil 10-iyun)** chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, unda chiqindilarni saralash, qayta

ishlash va ekologik madaniyatni oshirish choralari belgilangan. Ushbu siyosiy hujjat xatti-harakat o'zgarishlari uchun me'yoriy asos yaratadi.[4,5]

5. Global tajriba: BMT Yevropa atrof-muhit dasturi (UNEP)

UNEP (2020) tomonidan e'lon qilingan qo'llanmada siyosat ishlab chiquvchilar uchun xulq-atvorni o'zgartirish bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan:

Ijtimoiy normalarni shakllantirish,

Ruxsat beruvchi infratuzilmani yaratish,

Rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish,

Maqsadli kommunikatsiyalar orqali ta'sir ko'rsatish.[5]

Xulosa

Chiqindilarni saralash borasidagi muammolarni hal qilishda faqatgina texnik yoki huquqiy choralar yetarli emas. Fuqarolarning ushbu jarayondagi xatti-harakatlarini o'zgartirish, yuqorida keltirilgan nazariyalar asosida samarali strategiyalarni ishlab chiqishni talab qiladi. TPB, o'zgarish bosqichlari modeli va ijtimoiy kognitiv nazariya yordamida aholi xulq-atvorini chuqur tahlil qilish va unga ta'sir ko'rsatish imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)

2/Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice-Hall.

3.Prochaska, J. O., & DiClemente, C. C. (1983). Stages and processes of self-change of smoking: Toward an integrative model of change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51(3), 390–395. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.51.3.390>

4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-iyundagi PQ–178-sonli qarori. *Atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilarni boshqarish to'g'risida*. <https://lex.uz/docs/6491912>

5.United Nations Environment Programme. (2020). *Behaviour Change for Environmental Impact: Guidebook for Policy Makers*. <https://www.unep.org/resources/toolkits-manuals-and-guides/behaviour-change-environmental-impact-guidebook-policy>

6. Baxtiyorovich, M. N. (2021). EFFECT OF HUMIDITY AND IRRIGATION INDICATORS ON THE BIOPOTENTIAL OF LOCAL TREES IN THE CONDITIONS OF KHOREZM REGION. *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY*.

7. Jumaniyazova, S., Sattarova, F., & Mambetullaeva, S. (2024, November). Assessment of the ecological state of lakes. Gaukkul on the simulation model. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3244, No. 1). AIP Publishing.